

Professie van kandidaat-zusters in de kapel van het Gentse moederklooster, 1953. Op hun hoogtepunt in de jaren vijftig telden de Zusters van Liefde JM wereldwijd 2000 leden. In die periode meldden zich tot drie keer per jaar 25 à 30 jonge vrouwen aan voor het noviciaat. (Foto collectie AZLJM)

VI

Kloosterdagboeken.

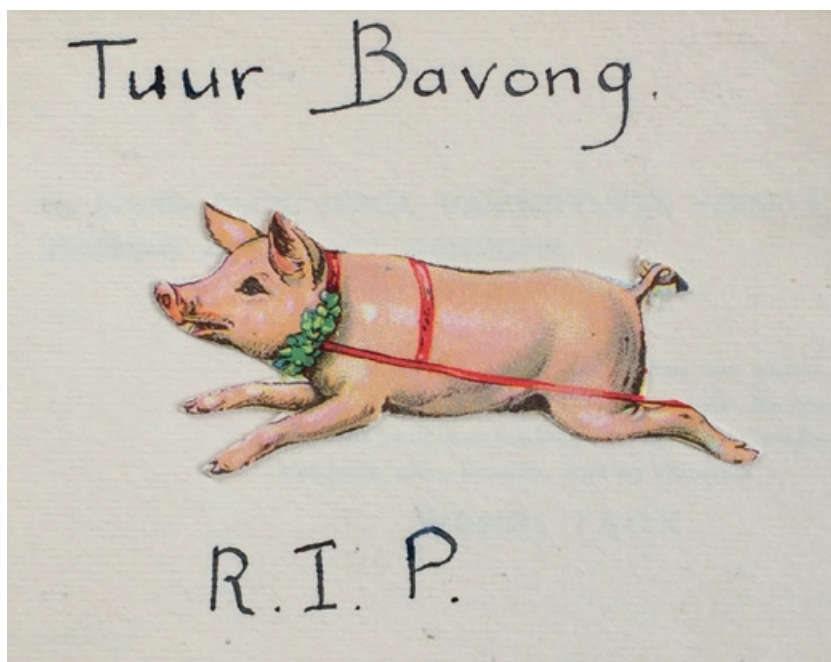
De genialiteit van het alledaagse

An Vandenberghe

'Maandag 5 januari 1942: ons zwijntje "Tuurke" wordt geslacht'. Dit zinnetje vinden we in het kloosterdagboek van de Gentse meisjesschool Sint-Bavo onder een ludiek doodsprentje van het te betreuren varkentje.¹

De tientallen kloosterdagboeken die het Erfgoedhuis I Zusters van Liefde vandaag bewaart, staan vol met dergelijke anekdotische berichten. Volgens ons zijn ze juist door hun alledaagsheid een unieke bron voor zowel lokale geschiedenis als breder historisch onderzoek. Het maakt hen bovendien tot een troef voor publiekswerking.

1 Archief Zusters van Liefde JM (verder AZLJM), Fonds Gent Sint-Bavo Biezekapel, Kloosterdagboek, 5 januari 1942.

Ludiek doodsprentje van 'Tuurke' in het kloosterdagboek van de Gentse Sint-Bavo basisschool, 1942. (Collectie AZLJM)

De Zusters van Liefde van Jezus & Maria – een hele mond vol – werden in 1803 opgericht in het landelijke Lovendegem door pastoor Petrus Jozef Triest (1760-1836). Op vraag van het Gentse stadsbestuur trok de jonge stichting in 1805 naar Gent om in het leegstaande Cisterciënzerklooster in de Molenaarsstraat een hospice voor ongeneeslijk zieken op te starten.

Vanuit hun Gentse moederklooster groeide de congregatie uit tot één van de grootste vrouwelijke religieuze instellingen van het land. Ze ontplooidde een waaier aan activiteiten in de zieken- en ouderenzorg, de psychiatrie, het gewoon en buitengewoon onderwijs in België, Nederland, Engeland en Ierland. In 1892 vertrokken ze als eerste vrouwelijke missionarissen naar Congo. Later volgden India, Pakistan, Sri Lanka, Rwanda en Mali.²

2 Voor meer informatie, zie K. Leeman, *Wie zijn de Zusters van Liefde JM* (2000). <http://www.erfgoedhuis-zljm.org/over-ons/wie-zijn-de-zusters-van-liefde-jm> (15 november 2017).

elke nieuwe kloostervervestiging van de Zusters van Liefde JM was verplicht om een kloosterdagboek of -memoriaal bij te houden

Verplicht dagboek

Elke nieuwe kloostervervestiging van de Zusters van Liefde JM was verplicht om een kloosterdagboek of -memoriaal bij te houden. Dit stond al in hun oudste kloosterregel uit 1816: 'Om het niet uit het geheugen te verliezen [...] zullen [de oversten] in het bezit zijn van [...] een memoriaal waarin de voornaamste gebeurtenissen zullen vermeld worden: oprichten van gebouwen, jubileums van Zusters, enz.'³

3 *Constitutiën der Zusters van Liefde van Jezus en Maria te Gent* (Gent 1816) 81.

Het gaat dus niet om persoonlijke dagboeken van individuele zusters. Dergelijke uitingen van het individuele gevoelsleven waren strikt verboden. Dit stond immers haaks op de kloosterlijke deugden van gemeenschapszin, stilzwijgendheid en nederigheid die binnen katholieke religieuze vrouwen-gemeenschappen werden gecultiveerd tot aan het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965).⁴ Wel zijn het institutionele annalen of kronieken die werden neergepend door de overste-directrice van elke kloostergemeenschap.⁵ En zo schreven gedurende 200 jaar opeenvolgende oversten van tientallen huizen in België, Nederland, Engeland, Ierland, Afrika en Azië boeken en schriftjes vol over het dagelijkse reilen en zeilen binnen hun klooster én de daaraan verbonden zorg- en onderwijsinstellingen.

- 4 De zusters mochten ook geen brieven schrijven noch ontvangen zonder toestemming van hun overste die bovendien alle in- en uitgaande brieven censureerde. Over deze en andere gangbare kloosterdeugden bij de Zusters van Liefde JM, zie 'Zevende hoofdstuk. Over de geestelijke oefeningen en de verstervingen, het gemeenschappelijke leven en de betrekkingen met de personen uit de buitenwereld', in: *Constitutiën der Zusters van Liefde van Jezus en Maria te Gent* (Gent 1929) 19-27.

Dagboeken van verschillende kloostergemeenschappen van de Zusters van Liefde JM die in het Erfgoedhuis worden bewaard. (Foto collectie AZLJM)

Hoewel ze verplicht waren, verschillen de kloostermemorials onderling enorm, zowel fysiek als inhoudelijk. Terwijl de overste-directrice van het psychiatrisch "vrouwengesticht" Beau Vallon in Saint-Servais bij Namen haar kronieken bijvoorbeeld bijhield in grote statige registers, is het dagboekje van de oudste Congolese missiepost van de zusters in Moanda grotendeels met potlood neergekrabbeld in een fragiel schriftje.

- 5 Soms delegeerde de overste het kloosterdagboek ook aan een medezuster-secretaresse. Dit gebeurde vooral in grote gemeenschappen met meer dan honderd zusters.

Sommige kloosterannalen zijn echte juweeltjes met dagelijks uitgebreide aantekeningen met foto's, prenten en brieven, zoals de memorialen van de Gentse Sint-Bavo meisjesschool. Andere oversten hadden er duidelijk minder zin in en beperkten zich tot enkele luttele zinnnetjes per jaar.

De Zusters van Liefde waren lang niet de enige religieuzen die kronieken bijhielden. Het betreft een wijdverbreide Europese traditie in mannen- en vrouwenkloosters sinds de vroege Middeleeuwen.⁶ Dit maakt het automatisch een interessante bron voor longitudinaal en internationaal historisch onderzoek. Waarom vinden dan toch zo weinig historici hun weg naar deze bron?

- 6 V. Van Hyning, 'Expressing selfhood in the convent: anonymous chronicling and subsumed autobiography', *Recusant history*, 32:2 (2014) (219-234) 220.
- 7 Enkel in de Angelsaksische wereld verschijnt sinds 2004 veel onderzoek over de laatmiddeleeuwse literaire producties van religieuze vrouwen met historici Anne Winston-Allen, Victoria Van Hyning en Caroline Bowden als voortrekkers (zie bibliografie).

Enkele bladzijden uit de weelderige kronieken van Sint-Bavo te Gent. Op de foto rechts zien we schrijver Stijn Streuvels met zijn dochter Dina "Pruiske" Lateur, leerkracht op Sint-Bavo. (Foto collectie AZLJM)

Triviaal, verborgen & anoniem

De meeste onderzoekers laten kloosterdagboeken links liggen omdat ze de inhoud te triviaal vinden. Ze zien niet in wat ze kunnen aanvangen met die eindeloze stroom aan chronologische aantekeningen over zusters die aankomen of vertrekken, over feesten en jubileumvieringen, over verbouwingen, over bezoeken van prominenten, enzovoort.

Veel religieuzen schermden bovendien hun kronieken zelf angstvallig af van de buitenwereld. Het waren voor hen immers interne bestuursdocumenten. Ook bij de Zusters van Liefde werden kronieken puur doorgegeven van de ene overste aan haar opvolgster zodat deze laatste snel op de hoogte was van de belangrijkste gebeurtenissen en de continuïteit verzekerd was.

Fragment uit het handschrift van de veertiende-eeuwse kronieken van het Dominicanessenklooster Töss in Winterthurer, Zwitserland. De religieuze aan de schrijftafel is priorin Elsbeth Stagel (ca. 1300 - ca. 1360). (Collectie AZLJM)

De schriftjes werden zelfs verborgen voor de overige zusters. Bejaarde zusters die vandaag ons Erfgoedhuis bezoeken reageren vaak zeer verbaasd bij het zien van het dagboek van het klooster waar ze zelf decennialang hebben gewoond!⁸

Tot slot zijn vrouwelijke kloosterdagboeken altijd anoniem. Dit lag in de lijn van de nederigheid die van religieuze vrouwen werd verwacht. Ook bij de Zusters van Liefde noemen de schrijfsters van de annalen zich nooit bij naam. Gelukkig kan hun identiteit meestal achterhaald worden omdat bekend is wie op dat ogenblik de overste was. Die opgelegde anonimiteit is niet per se nadelig. Zo gelooft Oxford historica Victoria Van Hyning dat deze er juist voor zorgde dat de vrouwelijke auteurs zich persoonlijker durfden uitspreken en de kronieken daardoor wel een soort individuele dagboeken werden.⁹

Bij de verplichte omschakeling naar de Duitse tijdszone in de Eerste Wereldoorlog noteerde kroniekschrijfster Edmunda Lootens (1862-1929) van het Eeklose Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorninstituut op 20 november 1914 bijvoorbeeld ongegeneerd: 'Une heure de moins sous la férule allemande'.¹⁰ Dit had zuster Edmunda waarschijnlijk nooit gedurfd als ze openlijk onder haar eigen naam had geschreven, zeker niet als religieuze die geacht werd haar persoonlijke opinies voor zichzelf te houden.

Hun trivialiteit en anonimiteit maken kloosterkronieken net tot een unieke historische bron.

Unieke historische bron

De kloosterkronieken zijn in de eerste plaats een must voor eenieder die de lokale geschiedenis wil schrijven van een specifieke zorg- of onderwijsinstelling van de Zusters van Liefde. Zo putte de Eeklose heemkundige Rita Van Hoecke veelvuldig uit de annalen van Onze-Lieve-Vrouw Ten Doorn voor haar boek over het gelijknamige meisjescollege. En recent raadpleegde postdoctoraal onderzoeker Joris Vandendriessche de memorialen van het Leuvense Sint-Rafaëlziekenhuis en van de psychiatrische instelling Salve Mater te Lovenjoel voor zijn instellingenbiografie over de Leuvense Universitaire Ziekenhuizen.¹¹ Kloosterdagboeken bevatten immers unieke eerste-rangs informatie die je nergens anders zal vinden. Zo beschreef zuster-overste Elisabeth Oosterlinck in 1808 het moment dat de zusters voor het eerst de 'kaemers en koten' van de opgesloten vrouwen openden nadat ze het beheer van het Gentse vrouwengesticht aan de 'Zottepoort' hadden overgenomen van de stad: 'Het waeren als jonge peerden, die uyt hunne stallen liepen, wij vonden er daer die sprongen als de puyten op handen en voeten, doordat zij zoo verstijfd waeren in hunne leden'.¹²

Kloosterdagboeken bieden ook tal van perspectieven voor bredere onderzoeksthema's, vooral als je ze collectief bestudeert. Een voor de hand liggend thema is natuurlijk het vrouwelijk kloosterleven. Bij 'nonnen' wordt nog vaak gedacht aan naïeve kwezeltes, maar eigenlijk is bitter weinig geweten over wat deze vrouwen deden, laat staan dachten. De Amerikaanse historica Anne Winston-Allen, die als eerste een verzameling kronieken uit 52 verschillende Europese kloosters bestudeerde, benadrukt dat kloosterdagboeken een van de zeldzame bronnen zijn die de zusters zelf schreven. Daarom gunnen ze ons een unieke blik achter de kloostermuren en laten ze historici toe om vrouwelijke religieuzen – en bij uitbreiding vrouwen – te benaderen als 'actoren en niet enkel als passieve marionetten van een vrouwonvriendelijke Kerk en samenleving'.¹³ Welk zelfbeeld culti-

8 De Zusters van Liefde hebben eenmalig een uitzondering gemaakt voor de annalen van tijdens de Eerste Wereldoorlog die ze in 1920 in een verkorte versie hebben gepubliceerd op vraag van de Belgische aartsbisschop kardinaal Mercier (1851-1926): *Anima Una: les Soeurs de la Charité pendant la guerre 1914-1918*. (Gent, 1920).

9 Van Hyning, 'Expressing selfhood in the convent', 220-223.

10 'Een uur minder onder de Duitse knoet.' AZLJM, Fonds Eeklo Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn, Kloosterdagboek (Annalen) deel 1, 20 november 1914.

11 R. Van Hoecke, *De Zusters Van Liefde in Ten Doorn (1822-1965)* (Eeklo 1998). Het boek van Joris Vandendriessche verschijnt bij Universitaire Pers Leuven in het voorjaar van 2019.

12 AZLJM, Fonds Gent Sint-Jozefshuis / Melle Caritas, Kloosterdagboek (Memoriaal), 1808.

13 A. Winston-Allen, *Convent chronicles. Women writing about women and reformation in the late middle ages* (University Park 2004) xiii-xvi. Deze Amerikaanse historica was de eerste om het kloosterdagboek centraal te stellen in haar historisch onderzoek over vrouwen in de internationale religieuze hervormingsbeweging in de late Middeleeuwen.

veerden deze religieuze vrouwen? Welke relatie hadden ze met de buitenwereld en met 'de ander' (mannen, leken, niet-katholieken, enzovoort)? Hoe evolueerden kloostergebruiken doorheen de tijd? Het zijn maar enkele voorbeeldvragen waarop kloosterkronieken een antwoord kunnen bieden.

Aangezien de Zusters van Liefde – en religieuze instellingen in het algemeen – een pioniersrol vervulden in onze zorg- en onderwijsgeschiedenis, zijn kloosterkronieken ook een onmisbare bron voor de geschiedenis van onze gezondheidszorg, "gender" onderzoek en "disability history". Dat is zeker het geval als het gaat over de beginperiode van onze psychiatrische zorg, de verpleegkunde, het middelbaar en hoger onderwijs voor meisjes, het doven- en blindenonderwijs, bijzondere jeugdzorg, zorg voor kinderen met een mentale beperking, enzovoort. Ook hier krijgen de kronieken meer onderzoekswaarde als je ze collectief bestudeert. Een bericht dat triviaal lijkt binnen één kloosterdagboek, krijgt vaak een heel andere betekenis als je annalen van gelijkaardige instellingen naast elkaar legt. Denk bijvoorbeeld aan het engagement van de zusters voor het Nederlandstalig onderwijs en de tegenstand waarop ze daardoor botsten of de strijd tussen gebarentaal en spraakmethode in hun dovenscholen.

Tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog noteerden de Zusters van Liefde opvallend meer in hun kloosterdagboeken dan anders. Vermoedelijk omdat hun leven werd verstoord en ze tot nieuwe engagementen werden bewogen of gedwongen. Ook op dat vlak bevatten de memorialen een schat aan informatie die grotendeels nog ligt te wachten om ontdekt te worden.¹⁴

Zo was bijvoorbeeld de voedselbevoorrading een terugkerend thema in alle dagboeken. Tijdens de oorlogsjaren moesten de zusters niet alleen zichzelf, maar ook hun leerlingen, patiënten en hordes vluchtelingen en soldaten van eten voorzien. De zusters lieten de tuinen van hun kostscholen en ziekenhuizen omploegen tot akkers en hielden vee op hun speelplaatsen.

In dit licht krijgt ook ons inleidend varkentje Tuurke Bavong meer betekenis. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden de zusters de binnenspeelplaats van de Gentse stadschool Sint-Bavo immers omgebouwd tot een moestuin en veestal. Ook Tuurke liep daar rond. Althans tot die fatale dag op 5 januari 1942.

Publiekstrekker

Tot slot brengt Tuurke ons bij een laatste troef van de kloosterdagboeken. Het is in het triviale dat het verleden voor velen van ons herkenbaar en sympathiek, kortom menselijk wordt. Het is een gemakkelijke "teaser" om je publiek binnen te trekken in je verhaal op sociale media, tentoonstellingen of andere publieksactiviteiten. Het is het banale dat vaak blijft hangen, of zoals Roger Cardinal het al in de jaren tachtig zo mooi verwoordde: 'the peripheral detail which snags at the mind and gently bruises [the] consciousness'.¹⁵

Hoogstwaarschijnlijk onthoudt u niet de oprichtingsdatum van Sint-Bavo, of de naam van de eerste directrice. Maar ik ben vrij zeker dat u Tuurke Bavong niet snel zal vergeten. *R.I.P.*

14 Kloosterdagboeken zullen centraal staan in de tentoonstelling over vrouwelijke religieuzen in de Tweede Wereldoorlog die het Erfgoedhuis samen met KADOC-KU Leuven zal organiseren in 2020.

15 'het perifere detail dat blijft hangen en zachtjes ons bewustzijn raakt' in: R. Cardinal, 'Unlocking the diary', *Comparative criticism*, 12 (1990) (71-87) 82-84.

Aan de slag

De kloosterdagboeken van de Zusters van Liefde worden bewaard in het Erfgoedhuis I Zusters van Liefde te Gent. Op onze website vind je een overzicht van alle locaties waar de zusters historisch actief waren (<http://www.erfgoedhuis-zlzm.org/collecties/zoeken-op-locatie>). In principe bezat elke locatie een kloosterdagboek dat u kan komen raadplegen in onze leeszaal. Enkele zijn al gescand en digitaal beschikbaar. Voor meer informatie, contacteer ons per mail info@erfgoed.zvl.org of tel. 09 235 82 32.

Vergeet ook de kloosterdagboeken van andere religieuze congregaties niet. Zo zitten er kronieken in de collectie van het Cultureel Erfgoed Zusters Annuntiaten te Heverlee (<http://www.cultureelerfgoedannuntiatenheverlee.be>) en in de talrijke religieuze archieven die vandaag op KADOC-KU Leuven worden bewaard (<http://www.kadoc.kuleuven.be>).

De eerste twee delen van de kloosterkronieken van de Engelse Augustinessen te Brugge zijn recent gepubliceerd: C. Bowden, *The chronicles of Nazareth (The English Convent), Bruges 1629-1793* (Londen 2017). De uitgave van het derde deel is onderweg.

Publicaties die kloosterdagboeken op collectieve schaal bestuderen, bestaan in België nog niet. De Gentse mediëvist Steven Vanderputten bereidt op dit moment wel een boek voor over *Dark Age Nunneries. The Ambiguous Identity of Female Monasticism (800-1050)* waarvoor hij handschriften – waaronder kronieken – uit een veertigtal kloosters uit het vroegere Lotharingen onder de loep neemt. Zijn boek verschijnt in mei 2018 bij Cornwell University Press. Vooral in de Angelsaksische wereld is voor kloosterkronieken een belangrijke plaats weggelegd in het onderzoek naar – voornamelijk laatmiddeleeuwse - literaire producties van religieuze vrouwen. Baanbrekend waren de studie van A. Winston-Allen, *Convent chroniclers: Women writing about women and Reformation in the Late Middle Ages* (University Park 2004) en beide artikels van V. Van Hyning, 'Naming names. Chronicles, scribes and editors of St Monica's convent, Louvain, 1630–1906', in: C. Bowden en J. Kelly (red.), *English convents in exile, 1600–1800. Communities, culture and identity* (Aldershot 2013) 87–108 en 'Expressing selfhood in the convent: anonymous chronicling and subsumed autobiography', *Recusant history*, 32:2 (2014) 219-234.

Voor de geschiedenis van het vrouwelijk kloosterleven, zie de overzichtswerken van J.A.K. McNamara, *Zusters ten strijde. Tweeduizend jaar kloosterzusters* (Nijkerk 1997) en A. Van Heijst, M. Derks en M. Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en liefdewerken van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw* (Hilversum 2010). Hoewel van toepassing op Nederland, bevat dit laatste boek tal van onderzoekspistes die je gemakkelijk kan toepassen op de Belgische context.

Interessant zijn ook de themabundels binnen de serie *Metamorfosen, studies in religieuze geschiedenis* van Stichting Echo, een vereniging die zich toelegt op de geschiedenis van religieuze congregaties en hun instellingen in Nederland en Vlaanderen (<http://www.stichting-echo.nl>). Hun recentste bundel is *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016).

Biografie

An Vandenberghe (*1978) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven en aan Lehigh University (VS). In Rome voltooide ze de archiefopleiding van het "Archivio Segreto Vaticano". Op KADOC-KU Leuven verrichtte ze onderzoek naar de wisselwerking tussen missionering en wetenschap. Vandaag werkt An in het Erfgoedhuis I Zusters van Liefde JM waar ze het archief en de bibliotheek beheert en ook de stagiairs onder haar hoede neemt.